

УДК 347.941

Анжеліка Ткачук,*магістрант юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ВНУТРІШНЄ ПЕРЕКОНАННЯ СУДДІ ЯК МЕТОД І РЕЗУЛЬТАТ ОЦІНКИ ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті розкривається поняття внутрішнього переконання судді в цивільному процесі як комплексної категорії, що являє собою метод і результат оцінки доказів. Розглядаються правила та критерії, що лежать в основі внутрішнього переконання як методу оцінки доказів, а також логічні та процесуальні вимоги до внутрішнього переконання суду як результату оцінки доказів.

Ключові слова: оцінка доказів, внутрішнє переконання судді, внутрішні критерії, судові рішення.

Постановка проблеми. Основним юридичним інструментом суду, сторін та інших учасників цивільного провадження є докази, прийняття, збирання, перевірка, вилучення, дослідження та оцінка яких є взаємопов'язаними розумовими процесами, що відбуваються на різних стадіях доказування. Оцінка доказів посідає особливе місце в цьому процесі, будучи розумовою діяльністю судді чи колеги суддів, побудованою на низці внутрішніх і зовнішніх критеріїв та спрямованою на аналіз наданих доказів на предмет їх належності, допустимості, достовірності та достатності для формування висновків суду, що відображаються у судовому рішенні. Натомість в основі постановлення законного, обґрунтованого та справедливого рішення суду лежить внутрішнє переконання судді у правильності своїх висновків. Причому сутність внутрішнього переконання, на наш погляд, не можна зводити лише до психологічної категорії стану свідомості судді, що обумовлює необхідність більш комплексного підходу.

Ступінь наукової розробки проблеми. До проблеми сутності внутрішнього переконання судді у цивільному процесі зверталися, як правило, у межах дослідження діяльності суду з оцінки доказів та процесу доказування в цілому. Так, можна виділити праці таких науковців, як Е.С. Зеленька, В.В. Комаров, Д.Д. Луспенник, Т.В. Руда, В.І. Тертишніков, С.Я. Фурса, Є.О. Харитонов, Т.В. Цюра, М.Й. Штефан та ін. Крім того, з огляду на міжгалузевий характер цієї категорії доцільно звернутися до праць представників інших процесуальних наук. Так,

спеціального дослідження набула проблема розуміння внутрішнього переконання в науці кримінального та адміністративного процесу, представниками якої є Н.Л. Дроздович, Т.О. Коломосць, В.О. Немченко, С.М. Смоков. Однак у науці цивільного права науковцями приділена недостатня увага окремому дослідженню внутрішнього переконання судді як комплексної категорії.

Метою статті є розгляд внутрішнього переконання судді як методу та результату оцінки доказів, що виправдано як з теоретичної точки зору, так і з практичної. Розгляд внутрішнього переконання як методу оцінки обумовлює необхідність дослідження його складових і можливості правового регулювання. Натомість внутрішнє переконання як результат оцінки пов'язане з проблемою вмотивованості судового рішення.

Виклад основного матеріалу. Діяльність з оцінки доказів судом у цивільній справі можна розглядати як процес розвитку його внутрішнього переконання щодо фактів та обставин справи. З огляду на це спеціальною метою оцінки доказів як окремої стадії доказування є остаточне формування внутрішнього переконання судді щодо прийнятності чи неприйнятності певних доказів для доведення відповідності обставин, на які посилаються сторони у справі, об'єктивній дійсності шляхом встановлення властивостей доказів.

Зі змісту ст. 212 Цивільно-процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) можна вивести три основні принципи оцінки доказів: принцип оцінки доказів за внутріш-

нім переконанням судді; всебічне, повне, об'єктивне та безпосереднє дослідження наявних у справі доказів; принцип вільної оцінки доказів [1]. Серед них центральне місце посідає саме оцінка доказів за внутрішнім переконанням судді, яка є вихідною і обумовлює зміст інших принципів.

Звернувшись до інших процесуальних кодексів України, можна помітити аналогічні положення щодо оцінки доказів. Так, відповідно до ч. 1 ст. 43 ГПК України господарський суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному та об'єктивному розгляді в судовому процесі всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом [2]; відповідно до ч. 1 ст. 67 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України) суд, прокурор, слідчий і особа, яка провадить дізнання, оцінюють докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом [3]; відповідно до ст. 86 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) суд оцінює докази, які є у справі, за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на їх безпосередньому, всебічному, повному та об'єктивному дослідженні [4]. З огляду на це можна говорити про міжгалузевий характер категорії «внутрішнє переконання судді».

Внутрішнє переконання є комплексним поняттям, у зв'язку з чим його сутність в літературі визначається по-різному в залежності від методологічного підходу автора. Так, її розглядають як основу чи принцип оцінки доказів; критерій оцінки доказів; елемент принципу вільної оцінки доказів; метод чи спосіб оцінки; результат оцінки. Існують також позиції, які об'єднують декілька значень внутрішнього переконання [5, с. 29]. Так, відомий процесуаліст М.С. Строгович розглядав внутрішнє переконання як передумову, критерій, процес, метод і результат пізнавальної діяльності у провадженні [6].

На наш погляд, внутрішнє переконання доцільно розглядати і як метод (чи комплексний критерій) оцінки, і як її результат. Така позиція була висловлена низкою науковців. Так, А.Р. Ратінов вважає, що внутрішнє переконання є і процесом дослідження, і його результатом [7, с. 138]. Г.М. Резнік тлумачить внутрішнє переконання як підхід до визначення властивостей доказів, як спосіб їх оцінки і результат такої оцінки [8, с. 23].

Такий подвійний характер зумовлює необхідність окремого розгляду внутрішнього переконання судді як методу та як результату оцінки доказів.

Вважаємо, що внутрішнє переконання як метод оцінки доказів являє собою спосіб пізнання фактів та обставин цивільної справи. Він є методом оцінки доказів щодо їх доказової сили та значення, а також притаманних їм властивостей відповідно до нормативно визначених зовнішніх критеріїв – належності, допустимості, достовірності та достатності. Принцип внутрішнього переконання полягає у відсутності наперед визначених прийомів оцінки та їх послідовності, натомість ґрунтується на об'єктивних законах логіки та мислення, а також суб'єктивних категоріях правосвідомості, совісті, емоцій (чуттів). Він характеризує сам підхід до оцінки доказів, будучи вільним від зовнішнього примусу і не зв'язаним формальними приписами пошуком істини [9, с. 225].

Розгляд внутрішнього переконання як методу оцінки доказів зумовлює необхідність виявлення певних вимог, принципів та правил, якими треба керуватися суду. З точки зору правового регулювання він повинен обмежуватися вимогою встановлення принципу оцінки доказів за внутрішнім переконанням суду, а також загальною методологічною основою такої діяльності. Такий принцип та методологічна основа встановлені в ч. 1 ст. 212 ЦПК України, якою закріплено, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів.

Всебічне дослідження полягає в урахуванні доводів всіх суб'єктів, що беруть участь у справі, і розгляді всіх наданих доказів, що відповідають нормативним критеріям. Повнота як вимога методу внутрішнього переконання передбачає розгляд такої кількості фактів та обставин, яка є достатньою для формулювання об'єктивного висновку. Ця вимога підкріплюється нормативними критеріями належності та достатності оцінки доказів. Виходячи з принципу диспозитивності (ст. 11 ЦПК України), суд не може витребувати докази за власною ініціативою. Однак у разі недостатності доказів для доведення певної обставини суд повинен зробити висновок про недоведеність цієї обставини.

Об'єктивне дослідження передбачає відбиття у свідомості достовірних фактів об'єктивної дійсності. Ця вимога підкріплюється принципом незалежності та безсторонності судді, а також правом сторін на відвід судді (ст. 20 ЦПК України). Безпосередність означає особисте сприйняття судом доказів. Для забезпечення цієї вимоги встановлене правило про необхідність розгляду справи одним і тим самим складом суду (ч. 2 ст. 159

ЦПК України), а також правила щодо порядку дослідження різних видів доказів.

З точки зору змісту та правового регулювання внутрішнє переконання як метод вільної оцінки доказів відрізняється від формального методу доказування, який передбачає визначення конкретної послідовності дій суду, доказової сили та значення доказів у справі. Натомість внутрішнє переконання ґрунтується на тому, що легальне визначення загального алгоритму дій щодо оцінки доказів у всіх справах є неможливим, воно формується у свідомості судді на підставі внутрішніх, недоступних для правового регулювання, критеріїв.

Отже, як метод оцінки доказів внутрішнє переконання передбачає наявність внутрішніх критеріїв і властивостей. Як правило, до внутрішніх критеріїв відносять закони та правила логічного мислення, на яких будується розумова діяльність судді. Серед них основними є аналіз, синтез, порівняння встановлених у справі фактів та наявних доказів, що їх підтверджують, а також закони тотожності, протиріччя, виключення третього, індуктивні та дедуктивні форми умовиводів.

Слід погодитися з думкою тих науковців, які вважають, що внутрішні критерії оцінки доказів не слід зводити лише до певних логічних операцій або головної ролі абстрактного мислення, що підкорюється логічним законам і правилам, оскільки оцінка як процес, що відбувається у свідомості людини, містить також емоційну складову. Так, деякі науковці, виділяючи гносеологічний та психологічний аспекти внутрішнього переконання, до останнього відносять емоції та сумніви при формуванні переконання [5, с. 30]. Внутрішнє переконання є не просто думкою, правильним поглядом, а емоційно «забарвленою», внутрішньою силою, що регулює та направляє людську поведінку [7, с. 142].

Отже, важливо відзначити, що внутрішнє переконання судді формується в умовах боротьби поглядів та інтересів. Такі умови викликають труднощі і відбиваються на емоційному аспекті внутрішнього переконання, який характеризується наявністю певних емоційних, чуттєвих вражень судді, які також впливають на остаточну оцінку, а отже, є її внутрішніми критеріями.

Крім того, переконання суддів ґрунтується на правосвідомості та так званій моральній свідомості – совісті. Так, під правосвідомістю розуміють сукупність поглядів, ідей, уявлень, що виражають ставлення людей до наявного чи бажаного права та інших правових явищ [11, с. 79]. Структуру правосвідомості розглядають як єдність світоглядної (погляди, ідеї), психологічної (емоції, почуття,

переживання) та поведінкової (фактична реакція на функціонування складових правової системи) сторін.

У підсвідомості людини головну роль відіграють власні сформовані концепції та поняття про справедливість, незалежність, відповідальність та інші філософсько-етичні поняття, що формуються у процесі соціалізації та виховання особи [12, с. 123]. У зв'язку з цим слід також віднести до критеріїв оцінки категорію «совість» при визначенні керівних критеріїв суду. Совість – це моральна свідомість, моральне чуття чи почуття людини, внутрішнє усвідомлення добра та зла, почуття, що спонукає до істини та добра і відвертає від обману та зла [13, с. 534]. Так, П.А. Лупінська відзначає, що совість виступає в цьому процесі як внутрішній критерій дотримання правил, що забезпечують незалежність і свободу при вираженні свого переконання, впевненість у об'єктивності та справедливості свого рішення [14, с. 7]. А.Ф. Коні відзначав, що совість є гарантією ретельності дослідження істини та правдивості думки судді, що оголошується [15, с. 431].

Деякі вчені пропонують виділяти в якості критерію оцінки не совість загалом, а саме добросовісність суддівства. С.А. Муромцев зазначає, що саме цей критерій був головним в оцінці доказів в римському судочинстві [16, с. 455-456]. А в сучасних правових системах європейських країн є поширеним розуміння цієї загальноправової категорії як єдності трьох принципів – розумності, справедливості та добросовісності. Слід відзначити, що «добросовісність» є досить універсальною категорією у праві і часто використовується для позначення критерію поведінки суб'єкта правової системи. Такий критерій вивчення доказів також можна знайти і в правилах арбітражного трибуналу Стокгольмської торгової палати [17].

Система підготовки та призначення суддів спрямована на зменшення суддівських помилок щодо оцінки доказів. Однак через вагому суб'єктивну складову внутрішнього переконання наявність помилок не можна повністю виключити. У літературі зустрічаються пропозиції щодо необхідності покладення на суддю дисциплінарної відповідальності за неправильну оцінку доказів. Вважаємо, що така можливість за умови її занадто широкого формулювання є загрозою незалежності внутрішнього переконання судді. Крім того, відповідно до міжнародних стандартів у сфері юридичної відповідальності суддів тлумачення закону, оцінка фактів і доказів, здійснювані суддею для вирішення справи, не повинні бути приводом для дисциплінарної відповідальності, за винятком випадків

злочинного наміру або грубої недбалості [18, с. 11]. Дотичною гарантією є положення ч. 2 ст. 92 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якого скасування або зміна судового рішення не тягне за собою дисциплінарної відповідальності судді, який брав участь у його ухваленні, крім випадків, коли порушення допущено внаслідок умисного порушення норм права чи неналежного ставлення до службових обов'язків [19].

Як результат оцінки доказів внутрішнє переконання являє собою твердо сформований погляд, думку щодо певного факту чи обставини справи та істинності своїх висновків щодо них. Так, С.Я. Фурса відмічала, що внутрішнє переконання судді – це впевненість суду у правильності його висновків, які складають основу судового рішення [20, с. 555].

Слід відзначити, що з огляду на взаємопов'язаність всіх стадій доказування внутрішнє переконання судді як результат оцінки доказів починає формуватися з початком процесу доказування, проте остаточно формується суддею саме у нарадчій кімнаті та закріплюється в судовому рішенні. Представник науки кримінального процесу В.Ф. Бохан дав таке визначення суддівського переконання: це процес переконання суддів в істинності (хибності) знань про досліджувані обставини кримінальної справи, а як результат – стан твердої впевненості у встановленні істини та готовність прийняти рішення [21, с. 24–25].

Результатом проведення оцінки доказів судом є логічні висновки та доводи, які виражаються у прийнятті процесуального рішення, форма якого визначена законом. Рішення суду виступає процесуальною формою закріплення результатів оцінки доказів судом – сформованого внутрішнього переконання судді.

Отже, у судовому рішенні закріплюється внутрішнє переконання судді, що стало результатом його логіко-процесуальної діяльності. Виділяючи гносеологічний та психологічний аспект внутрішнього переконання як результату оцінки, А.А. Аубакірова відмічає, що перший повинен полягати у його достовірності і єдиноможливості. Тому завершальні судження повинні включати знання щодо неможливості протилежного чи якого-небудь іншого знання щодо тих же фактів. Переконання є рішучість прийняти думку як правильну або хибну та покласти її в основу своєї діяльності чи відхилити її. З зазначеного випливає, що істина є єдністю позитивних і негативних знань. Завершальний етап формування внутрішнього переконання (зовнішнє його закріплення) повинен характеризуватися категоричним однознач-

ним судженням, що не виключає наявності сумнівів на різних етапах його формування. Більше того, відмічають необхідність і користь сумнівів при формуванні переконання [5, с. 29–30]. Якщо застосувавши визначені ст. 212 ЦПК України нормативні критерії, у судді не сформувалося внутрішнє переконання щодо безпомилковості висновків, то він не повинен постановляти судові рішення, а повинен провести додаткове дослідження, запропонувати надати нові докази тощо.

Внутрішнє переконання як результат оцінки доказів полягає і в прагненні переконати також інших учасників процесу в правильності свого внутрішнього переконання щодо істинних обставин справи [5, с. 29]. Як зазначив суддя Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) Б. Зупанчич, переконуюча сила правового обґрунтування рішень, що приймаються, становить сутність принципу верховенства права, сутність правової держави [22, с. 26]. Загалом, ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово відзначав порушення права на справедливий судовий розгляд (ст. 6 Конвенції) невмотивованим судовим рішенням (зокрема, рішення у справі «Проніна проти України», «Хаджи-анастасіу проти Греції», «Руїс Торіха проти Іспанії», «Суомінен проти Фінляндії» тощо).

На наш погляд, у ЦПК України слід детальніше викласти вимоги до процесуальної форми внутрішнього переконання судді – судового рішення. Зокрема, останнє повинно містити не лише обґрунтування мотивів прийняття чи неприйняття певних доказів, а також мотиви надання переваги одним доказам перед іншими стосовно кожного зробленого висновку суду. Крім того, такі доводи суду повинні стосуватися всіх наданих сторонами доказів.

Висновки

Таким чином, внутрішнє переконання судді в цивільному процесі є комплексною категорією, що зумовлює необхідність її розгляду з двох аспектів – як методу та як результату оцінки доказів у справі. Завдяки такому підходу відкриваються ширші можливості щодо дослідження та визначення напрямків вдосконалення правового регулювання.

Так, внутрішнє переконання як метод оцінки доказів визначає спосіб пізнання фактів і обставин справи у цивільній справі. З точки зору правового регулювання він повинен обмежуватися вимогою встановлення загального принципу оцінки доказів за внутрішнім переконанням суду, а також загальною методологічною основою такої діяльності.

Натомість внутрішнє переконання як результат оцінки доказів являє собою твердо сформовану думку щодо певного факту чи обставини справи та істинності своїх висновків щодо них. Процесуальною формою його закріплення є судові рішення. На відміну від внутрішнього переконання як методу оцінки доказів, вимоги до побудови процесуального вираження результатів оцінки доказів – сформованого внутрішнього переконання судді, повинні бути детально визначені легально, що потребує подальшого наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–42. – Ст. 492.
2. Господарський процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10. – Ст. 88.
4. Кодекс адміністративного судочинства // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35–37. – Ст. 446.
5. Аубакирова А.А. Гносеологическая и юридическая природа понятийной категории «внутреннее убеждение» / А.А. Аубакирова // Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал. – 2008. – № 3. – С. 27–32.
6. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: Основные положения науки советского уголовного процесса. Т. 1 / М.С. Строгович. – М.: Наука, 1968. – 470 с.
7. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей / А.Р. Ратинов. – М.: Изд-во ВШ МООН СССР, 1967. – 290 с.
8. Резник Г.М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств / Г.М. Резник. – М.: Юрид. лит., 1977. – 120 с.
9. Дроздович Н.Л. Проблемы визначення поняття «внутрішнє переконання судді» у кримінальному процесі України / Н.Л. Дроздович // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 224–228.
10. Власов А.А. Адвокат как субъект доказывания в гражданском и арбитражном процессе / А.А. Власов. – М.: ООО Издательство «Юрлитинформ», 2000. – 240 с.
11. Омельченко О.А. Римское право: [учебник] / О.А. Омельченко. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 221 с.
12. Спесивов В.В. Некоторые вопросы законодательного закрепления понятия оценки доказательств в гражданском и арбитражном процессах / В.В. Спесивов // Вестник ПАГС. – 2009. – № 4. – С. 121–126.
13. Большой юридический словарь / авт. и сост. А. Б. Борисов. – М.: Книжный мир, 2010. – 847 с.
14. Лупинская П.А. Доказательства и доказывание в новом уголовном процессе / П.А. Лупинская // Рос. юстиция. – 2002. – № 7. – С. 5–8.
15. Кони А. Ф. Избранные труды и речи / А. Ф. Кони; [вступ. ст. Г. М. Резника]. – М.: Юрайт, 2011. – 589 с.
16. Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима / С.А. Муромцев; отв. ред. А.Д. Рудоквас; науч. ред. В.С. Ем. – М.: Статут, 2003. – 685 с.
17. Правила Арбитражного института Стокгольмской торговой палаты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/752_050.
18. Куйбіда Р.О. Дисциплінарна відповідальність суддів в Україні: проблеми законодавства і практики / Р.О. Куйбіда, М.Л. Серета. – К.: ФОП Москаленко О.М., 2013. – 72 с.
19. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–45. – Ст. 529.
20. Фурса С.Я. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: в 2 т. / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, С.В. Щербак; за заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Видавель Фурса С.Я.; КНТ, 2007. – 916 с.
21. Бохан В.Ф. Формирование убеждения суда / В.Ф. Бохан. – Минск: Изд-во БГУ, 1973. – 160 с.
22. Зупанчич Б. Об универсальной природе прав человека / Б. Зупанчич // Права человека. Практика Европейского Суда по правам человека. – 2007. – № 6. – С. 26.

В статті розкривається поняття внутрішнього переконання судді в гражданском процесі в якості комплексної категорії, котра представляє собою метод і результат оцінки доказів. Розглянуті правила і критерії, лежачі в основі внутрішнього переконання як методу оцінки доказів, а також логічні і процесуальні вимоги до внутрішнього переконання судді як результату оцінки доказів.

Ключевые слова: оцінка доказів, внутрішнє переконання судді, внутрішні критерії, судові рішення.

The article deals with the concept of internal conviction of a judge in a civil trial as a complex category, which can be described as a method and outcome of evaluation of evidence. The author considers the rules and criteria underlying internal conviction as a method of evaluation of evidence; as well as logical and procedural requirements for internal conviction of a judge as a result of evaluation of evidence.

Key words: evaluation of the evidence, inner conviction judge, internal criteria, judgment.